

רציפות היישוב הישראלי בארץ מנשה עיון בפירוש תלמיד הרס"ג

כמה שאלות, העולות מן הכתובים בפרשת מעמד הברית בשכם, זקוקות לביאור, ומזקיקות את המעיין, לעיון מחודש.

1. בספר דברים (פרק י"א, פס' כט-לא) בא הציווי, ממשה אל העם: "והיה כי יביאך ה' אלוקיך, אל הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה, ונתתה את הברכה על הר גריזים ואת הקללה על הר עיבל. הלא המה בעבר הירדן, אחרי דרך מבוא השמש, בארץ הכנעני היושב בערבה, מול הגלגל אצל אלזני מורה"¹. ופעם נוספת (פרק כ"ז, פס' יא-כו):

"יצו משה את העם ביום ההוא לאמר. אלה יעמדו לברך את העם, על הר גריזים בעברכם את הירדן, שמעון ולוי ויהודה, ויששכר וזוסף ובנימין. ואלה יעמדו על הקללה בהר עיבל, ראובן גד ואשר זבולון דן ונפתלי. וענו הלויים ואמרו אל כל איש ישראל, קול רם... וגו'.

בנוסף לכך, נמסר ציווי להקים מזבח בהר עיבל, סמוך למקום ביצוע המעמד (פרק כ"ז, פס' א-ח):

"והיה ביום אשר תעברו את הירדן, אל הארץ אשר ה' אלוקיך נתן לך, והקמת לך אבנים גדולות ושדת אותם בשיד. וכתבת עליהן את כל דברי התורה הזאת בעברך ובנית שם מזבח לה' אלוקיך. מזבח אבנים, לא תניף עליהם ברזל. אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' אלוקיך. וזבחים שלמים ואכלת שם"².

* המאמר נכתב במסגרת מחקר בארכיון שכם והמכון התורני שע"י ישיבת "עוד יוסף חי".

1. ציווי זה בא בסמוך לציוויים שונים כמו: (1) "איבוד" (=השמדה) של העי"ז, בליווי תיאור מפנה, "על ההרים הרמים, ועל הגבעות הרמות, ותחת כל עץ רענן" (דברים י"ב, ב). (2) שבירת המזבחות והמצבות, שריפת האשרות וגידוע הפסילים (שם, ג). (3) ריכוז עבודת ה' אך ורק "במקום אשר יבחר ה' אלוקיכם מכל שבטיכם לשום שמו שם, (שם, ה וכן, פס' יא-יח) ומתן פתרונות לריכוזיות זו, בעקבות התרחבות הישוב בעתיד. (שם כ-כט). וכמוכן, (4) אזהרה חוזרת ונשנית, לחסימת השפעה תרבותית, מהעמים הנכבשים (שם, כט-לא). לכל הרצף הזה, יש כוונה מדוקדקת, וע"י להלן.

2. המדקדק יבחין, כי יש כאן למעשה שני ציוויים, או ציווי כפול, לביצוע כפול של אותו מעשה. אכן, כך גם מסורת חז"ל: "שלשה מיני אבנים היו, אחד שהקים משה בעבר הירדן בארץ מואב... ואחד שהקים יהושע בתוך הירדן, ואחד שהקים בגלגל" (סוטה לה, ע"ב) כי לאחר המעמד בהר עיבל, נטלו את האבנים, ובאו ולנו במקומם דהיינו פירוק האבנים, והצבתם

ניכרת כאן היטב ההקבלה, בין הדברים והמעשים הללו, לאלו שנאמרו ונעשו במעמד הר סיני³. איסור ע"ז, כיבוד אב ואם, איסור ניאוף, וכן מצוות בנושאי משפט וחברה, שמקבילתן ב"לא תחמוד", "לא תענה ברעך עד שקרי", "לא תגנוב". כמו"כ, בניית המזבח סמוך למקום המעמד⁴, והקרבת שלמים (הנאכלים ע"י כל העם) עליו, בניית המזבח רק מאבנים טבעיות ולא מסותתות⁵ כדוגמת המזבח עליו נצטוו במעמד הר סיני. וראוי לברר היטב, מה מטרתו של אירוע שכזה, ומדוע הוא ממוקם דווקא בשכם.

2. בספר יהושע (ח', פסי ל-לה) מתואר המעמד בשכם עם הקמת המזבח בהר עיבל, מיד לאחר כיבוש העי, בעוד רק ערבות יריחו הן בשטח שלטונו של עם ישראל. איך חצה יהושע "וכל ישראל, זקניו ושוטרים ושופטיו" את כל ארץ אפרים ומנשה, המאוכלסת כנענים, ללא קרב? יתרה מזאת בכל ספר יהושע לא מתואר ולו ברמז, כיבוש אזור זה. למעלה מזה, אזור זה ניתן "אוטומטית" לבני יוסף ללא חלוקת גורל. אין לזה אח ורע, פרט לשבט יהודה (יהושע, ט"ו-י"ח). מדוע?

3. עם התיישבות יעקב ובניו "בארץ מגורי אביו" (בראשית ל"ז, א) כלומר בקרית ארבע חברון (שם ל"ה, כז ופרי ל"ז, יד) שולח יעקב את יוסף, לראות שלום אחיו הרועים בשכם ובדותן. היה זה זמן קצר, כזכור, לאחר חורבן שכם וביזתה ע"י בני יעקב. האין זה מקום מסוכן עבורם. וכי לא מצאו מקום מרעה יותר קרוב לחברון, מדוע הרחיקו עד לשכם⁶?

4. אין כשבט מנשה, בכל שבטי ישראל, שיש בו זהות כה רבה בין שמות אישיו, לשמות מקומות ואתרים שנפלו לו בנחלתו. וזאת כששמות אלו ניתנו עוד בשבתם במצרים. שכם, חפר, תרצה, מחלה, גלעד. מפרשת ברכת יעקב (בראשית מ"ט) וברכת משה (דברים ל"ג) ייראה כי מפשטי המקראות עולה שבבית יעקב הייתה מתהלכת מסורת יעוד קדומה בדבר חלוקת ארץ כנען בין

מחדש בגלגל מקום מושבם הקבוע. אמנם, בניגוד לפשט המקראות, מסורת המשנה הני"ל, כי כתיבת "דברי התורה" הייתה על אדני המזבח גופו, ולא כמונומנט נפרד. ולאחר הטקס, הוא פורק והועמד (כמזבח?) - כמצבה? מחדש בגלגל. אכן בירושלמי (סוטה, פ"ז, ה"ה) נתון הדבר במחלוקת תנאים.

3. הקבלה זו נרמזת בירושלמי (סוטה, פ"ז, ה"ד).

4. ראה שמות כ"ד, א-ב.

5. ראה שמות כ', כא-כב בציווי על בניית המזבח מאבנים, שהוגשמה בין היתר, בהר עיבל.

6. גם אם היה סיפור המעשה בשלהי הקיץ, שהרי "והבור (=מים) ריק, אין בו מים" (בראשית ל"ז, כד), ודאי שלא כלו שטחי המרעה בהר חברון ובארץ בנימין, ולא היה טעם להרחיק עד שומרון.

אבות השבטים. אפשר כמובן לטעון כי ערים אלה, נקראו כך ע"ש אבות השבט, לאחר שנכנסו ישראל לארץ. אולם בה במידה, אפשר להעריך את הזרימה בכיוון ההפוך. בני השבטים נקראו ע"ש הערים, אותן הם עתידים לנחול לכשיכנסו לארץ.

5. עם כיבוש ארץ עוג מלך הבשן (במדבר כ"א, לג-לה) ולאחר הנחלתה לבני ראובן וגד, מזכירה התורה בסמוך כי "וילכו בני מכיר בן מנשה גלעד, וילכדה ויורש את האמורי אשר בה. ויתן משה את הגלעד למכיר בן מנשה וישב בה. ויאיר בן מנשה הלך, וילכד את חותיהם, ויקרא אתהן חות יאיר". (במדבר, ל"ב, לט-מב) מדובר פה על בני מכיר בן מנשה ועל דודם יאיר בן מנשה. אלה הם, נכדים או נינים של יוסף. בתקופה זו הם צריכים להיות זקנים מופלגים, לפחות בני כ-200 שנה.⁷

6. התורה מציינת פעמים רבות כי לשלושת אבותינו, היה רכוש רב, והרבה עבדים ושפחות. כבר בצאתו מחרן לוקח אברהם אבינו את "כל רכושם אשר רכשו, ואת הנפש אשר עשו" (בראשית י"ג, ה) ובעלותו ממצרים, לאחר שקיבל מפרעה: "צאן ובקר וחמורים ועבדים ושפחות ואתונות וגמלים" (שם, טז) הוא כבר "כבד מאוד במקנה בכסף ובזהב". עד אשר הוא ולוט אינם יכולים לשבת יחדיו "כי היה רכושם רב" (שם, י"ג, ו).⁸

יש לו בעלי ברית מקומיים, ואף צבא קטן. מלכי הארץ רואים אינטרס לחתום איתו הסכמים. הוא חופר בארות בכל רחבי הארץ, מקים מזבחות, ו "קורא בשם ה'", כמעט כאדם העושה בתוך שלו.⁹ אברהם מל את כל עבדיו, ומן הסתם גם הוריש להם את מורשתו הרוחנית. אמונה בבורא עולם, מונותאיזם, שייכות ארץ ישראל להם ולזרעם, הקרבת קורבנות במקומות מסוימים דווקא, הכנסת אורחים, חסד (חפירת בארות) ותפילה.

רכוש ועבדים אלה ירש יצחק במלואם. גם עליו נאמר: "ויגדל האיש, וילך הלך וגדל, עד כי גדל מאוד" (שם כ"ו, יג-יד) "ויהי לו מקנה צאן ומקנה-בקר, ועבדה רבה", כל כך עד ש"ויקנאו אותו פלישתים". גם הוא חופר בארות רבים, ובהם 7. עי"פ דבה"א ב', כא-כב יאיר זה הוא נכדו של חצרון נכד יהודה. ועדיין, זוהי תקופה מוקדמת בהרבה, לכיבושי משה את ארץ הבשן.

8. גם אבימלך נותן לו "צאן ובקר ועבדים ושפחות... אלף כסף" (בראשית, כ"ו, יד-טו). ועבד אברהם מספר בעיר נחור ללבן ובתואל כי "יהי ברך את אדוני מאוד ויגדל ויתן לו צאן ובקר וכסף וזהב ועבדים ושפחות וגמלים וחמורים" (שם, כ"ד, לה). גם במותו התייחסו חז"ל למעמדו זה: "אמר רב אותו היום שנפטר אברהם אבינו מן העולם, עמדו כל גדולי אומות העולם בשורה ואמרו, אוי לו לעולם שאבד מנהיגו, אוי לה לספינה שאבדה קברניטה" (בבא בתרא צא, ע"ב).

9. הוא נוטע ארוזים בבאר שבע, שכולם ידעו כי ניטעו על-ידו, ועל כן נשמרים כ-100 שנה עד שיעקב מקצץ אותם. (בראשית רבה, פרשה צ"ד).

מסמן את גבולות נחלתו, בונה מזבחות וכורת ברית עם מלך פלישתים.

גם יעקב אבינו רכש בחרן נכסים רבים. "ויפרוץ האיש מאד מאד, ויהי לו צאן רבות, ושפחות ועבדים וגמלים וחמורים"¹⁰. (שם ל', מג) יש לו אחים (בעלי ברית) ומנחתו לעשו, רק מעידה על רכושו העצום. אחרי חורבן שכם, בני יעקב בזזו "את צאנם ואת בקרם ואת חמוריהם ואת אשר בעיר ואת אשר בשדה לקחו, ואת כל חילם (עבדים?) ואת כל טפם ואת נשיהם שבו ויבזזו, ואת כל אשר בבית" (שם, ל"ד, כח-ט). עד כדי כך שבבואו לבית אל נאמר: "ויבוא יעקב לזוה... הוא וכל העם אשר איתו" (שם, ל"ה, ו).

ואילו בירידתו למצרים, יורדים מכל בני יעקב רק 70 נפש. את הרכוש העצום, המקנה, הכסף והזהב הורידו אתם למצרים (בראשית מ"ו, ו) אבל הנפשות הורשו לרדת רק משפחתו הקרובה של יעקב. רק הם קיבלו, היתר ישיבה במצרים כשבכל הארץ סיביב רעב. מה הם עשו, עם כל המוני עבדיהם ושפחותיהם?

7. יוסף אומר: "כי גנוב גונבתי מארץ העברים" (בראשית מ"ו, טו). הכיצד, והרי הארץ מלאה עממים זרים. והרי עוד בימי אברהם "ההכנעני והפריזי אז יושב בארץ" (שם, י"ג, ז). שכם מיושבת בחיתים, וגם כל הערים "אשר סביבותיהם". ואם עשו לוקח "את נשיו ואת בניו ואת בנותיו ואת כל נפשות ביתו ואת מקנהו ואת כל בהמתו ואת כל קנינו אשר רכש בארץ כנען, וילך אל ארץ מפני יעקב אחיו. כי היה רכושם רב משבת יחדו ולא יכלה ארץ מגוריהם לשאת אותם מפני מקניהם" (שם ל"ו, ה-ח), הרי שאפשר לומר "ארץ העברים" על הר חבורן שם ישב יעקב¹¹, ולא על הרי שכם ודותן משם נגנב יוסף¹².

8. על בני אפרים מסופר כי "הרגום בני גת הנולדים בארץ כי ירדו לקחת את מקניהם" (דהיי"א, ז', כ-כד) וכי אחותם, שארה, בונה שלוש ערים בארץ ישראל "את בית חורון עליון ואת בית חורון תחתון ואת און שארה" (שם, כד). מדובר בנכדה

10. אמנם, חז"ל מדייקים מהפסוק שבני יעקב מורידים למצרים "את מקניהם ואת רכושם אשר רכשו בארץ כנען" ומה שהביא מארם נהריים, היכן הם? אלא מכאן אתה למד, שמכרן ונתנן לעשיו (תנחומא ישן וישלח, י"א. וראה תורה שלמה, כרך ז' עמ' תתתע"ו, סי' מ"ד) וכן רש"י (בראשית, מ"ו, ו) כותב: "אבל מה שרכש בפדן ארם נתן הכל לעשו בשביל חלקו במערת המכפלה, אמר, נכסי חוצה לארץ אינו כדאי לי..." אבל לעבדי יעקב, אין כל סיבה שהמצרים יאפשרו להכנס, בעיקר בשנת רעב, שכן גם אם רגיל יעקב שישמשוהו, יכול הוא לקנות עבדים מצריים.

11. כך כותב הרמב"ן (במקום).

12. דבר ברור הוא, שכן גם התורה משתמשת בביטוי "ארץ הכנעני" החיתי, האמורי, הפריזי, וכו'. ונכון אמנם, שמטרת יוסף בדבריו היא לעורר על עצמו רחמנות, שהוא זר ונכרי, הגיע לכאן ע"י פשע, וגם כאן נכלא לא עוול בכפו. אך, ודאי יש להתייחס כראוי למילים שהתורה בחרה להנציח.

של יוסף, דהיינו בזמן שעבוד מצרים. כיצד זה לאחיה יש מקנה בא"י והם מעורבים שם במלחמה וכיצד אחותם בונה ערים, שלהן נצרכים אדמות ומקורות מים?

אפשרות הפתרון שברצוני להציע כאן אינה חדשה. כבר קדמוני גדולי ישראל ומהחוקרים החדשים. החידוש שבידי הוא בחריזת קושיות נוספות בפתרון זה. בעל הפירוש הקדמון לדברי הימים, המכונה "תלמיד הרס"ג" מבאר שכל הפרשה בספר במדבר בעניין כיבושי בני מכיר בן מנשה בארץ הגלעד הם "ספורות לשעבר".

"ומכיר אבי אמו היה ראש ואב לגלעד, ויאיר תפש לגלעד אחריו, לפיכך נקרא על-שם אבי אמו ועל שם הנחלה שתפשו בימי שלטונותו של יוסף שהיה מלך על הארץ. וכשמת יוסף ואחיו, נתחזקו האומות ויקחו גשור לארם שהיו גויים את חוות יאיר, ולכך נתאו בני מכיר לשבת בארץ הגלעד ובתפוש את אביהם נתנה משה להם... כי אותם הדברים של חומש של מכיר ויאיר ונבח ספורות לשעבר הן"¹³.

על יסוד עיקרון זה של תלמיד הרס"ג אנו יכולים לפתור את שאר שאלותינו. עם כיבוש שכם וסביבתה ע"י בני יעקב, הם ממשיכים ומחזיקים באדמות האיזור. לצורך כך הם אף מרחיקים לכת מבית אביהם בחברון, כדי לא לשמוט את הנחלה שכבר נתפשה בידיהם. כל כך השתרשה אחיזתם באיזור זה, עד שיוסף מציגו כ"ארץ העברים", גם לגבי שרי פרעה. עם ירידת יעקב ובניו למצרים הם אינם נוטשים את האחיזה בארץ.

וזו גם דעת רבי יהודה החסיד, מחכמי אשכנז: "אבי היה מוכיח מדברי הימים, שכל זמן שהיו ישראל על קרקע יעקב אבינו והיו בונים שם כרכים. ואני סבור שדווקא זרע יוסף היו עושין, ולהן היה רשות מפרעה, כי מחמת כבוד יוסף, פרעה נוהג בהם כבוד, לתקן ולחזק את ירושתן, והיו מושיבין בהם דירון, ופורעין להם מס"¹⁴.

13. הו"ל פפד"מ 1774, ע"י רפאל קירכהיים, עמ' 12. וראה "דעת מקרא", דברי הימים, מוסד הרב קוק, ירושלים, מבוא מאת יהודה קיל, עמ' 64-70. ראה במיוחד במאמרו של יואל בן נון, "העברים וארץ העברים", מגדים ט"ו, עמ' 16 הערה 16.

14. פירוש רבי יהודה החסיד, ירושלים תשל"ה. בספר היובלים, חיבור שנכתב בירושלים בתקופת בית שני, מסופר כי "שלח יעקב את בניו לרעות את צאנו, ונעריו עמהם אל מדבר שכם ויזעקו עליהם שבעת מלכי האמורי להרגם מן המארב תחת העצים ולבוז את מקניהם ונשיהם... ויגידו ליעקב כי הנה מלכי האמורי סבבו את בניו... ויקם מביתו... ויצאו עליהם כששת אלפים איש שולף חרב. ויכוס במדבר שכם וירדפו אחרי הבורחים... ויאסוף את מקנהו ויגבר עליהם וישם מס עליהם, החמש מפרי ארצם, ויבן את ארבל ואת תמנת חרס. וישב בשלום ויעש עמהם שלום והיו לו לעבדים עד יום רדתו, הוא ובניו, מצרימה". (ספר היובלים, פרק ל"ד, פס' א-ט, הספרים החיצוניים מהדורת כהנא, ת"א, עמ' רפ"ח).

במסגרת ירושת נחלתן, התעמתו בני אפרים עם תושבי הארץ. הם ממשיכים לצאת ולבוא ממצרים, ע"מ לשמור את מעמדם כבעלי האדמות. ואולם כיוון שבכניסה למצרים מורשים רק יעקב ובניו להיכנס, והדי הספירה בתחנת הגבול נשמעים היטב בתחילת ספר שמות, עם מנין מפורט של בני כל שבט, הרי שהם הושיבו באדמות אלו את עבדיהם ושפחותיהם. עפ"י ההלכה אסור לשחרר עבד כנעני, שכן "לעולם בהם תעבדו" (ויקרא, כ"ה, מו), ואולם אם שוחרר הרי הוא כיהודי לכל דבר (רמב"ם, איסורי ביאה, פי"ז, הי"ב).

נראה כי "והיו מושיבין בהם דיורין" הם המוני עבדיהם ומשפחותיהם, שעיקרי יהדות של אברהם אבינו ידעו וכך גם אמרו להם, מן הסתם, יעקב ובניו: הנה אנחנו יוצאים לגלות, עקב הגזירה, אבל עוד נשוב לארצנו, ואתם בינתיים שמרו על אשר אתם יודעים. "עם" זה, התיישב בעיקר בנחלות יוסף, מנשה ואפרים, באזור שכס ובארץ הגלעד.

עם השנים התרופפה שמירת המצוות בידיהם, והלכה וגברה השפעת העמים מסביב. עם הכניסה לארץ, התבקשו ישראל לערוך מעמד הר סיני מחודש. שכן יושבי ארץ ישראל אלו, העומדים להתערבב ולחיות עם ישראל לא חוו את החוויות המרכזיות והמתגבשות של העם, יציאת מצרים ומתן תורה¹⁵.

במעמד זה יודגשו איסור ע"ז וניאוף וכן מצוות נוספות שנאמרו במעמד הר סיני. תכרת ברית בין העם ובין הארץ, ויוקם מזבח מונומנטלי, שישאר כזיכרון עד. לכן נקבע מקום המעמד בשכס, מרכז נחלת יוסף ומרכז ההתיישבות של אותם עבדים משוחררים. סביר כי במשך השנים שבהם נעדרו ישראל מהארץ הקימו להם העבדים מרכז פולחני בשכס, הוא "לפני האלוהים" בשכס (יהושע, כ"ד, א), ו"האלה אשר במקדש ה'" (שם, כו). "בית בעל ברית" (שופטים, ט, יד) שהופך אח"כ ל"בית אל בריתי" (שם, מו), וה"אלון מצב אשר בשכס" (שם, ו)¹⁶.

וכן אחרי מות אחי יוסף, מספר אותו חיבור, כי צאצאיהם העלו את עצמותיהם ארצה, ויקברון בשדה מערת המכפלה בהר. "וישובו רבים מצרימה, ומעטים נשאר מהם בהרי חברון ובניהם גם עמרם", אביו של משה! (שם, פרק מ"ו, פס' ט-י, עמ' ש"ז). הד למלחמת יעקב באזור שכס, נמצא במדרש "ויסעו". ראה ד"ר זאב ספראי "מדרש ויסעו מלחמת בני יעקב בדרום השומרון". בתוך: סיני, ירחון לתורה ולמדעי היהדות, כרך המאה, יצחק רפאל (עורך), הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ז, עמ' תר"ג.

15. בני משה, שספק אם היו במתן תורה (ראה רש"י בשמות, י"ח, א ד"ה וישמע יתרו, ופס' יג ד"ה ויהי ממחרת), ודאי לא ראו ביציימ וקרייס, והנה, ע"פ המסורה (בבא בתרא קט, ע"ב), יצא מהם יהונתן בן גרשום, העובד לפסל מיכה (שופטים י"ח, ל). על מהותו זאת של מעמד הברית בשכס מסכים גם מי ויינפלד "מיהושע עד יאשיהו" במאמרו "לקורות ארץ שכס בתקופת אל-עמרנה", תרביץ ל"ג (תשכ"ד), עמ' 7-1.

16. ראה גם נ"י נאמן "מגדל שכס ובית-אל בריתי", בתוך: ציון נ"יא (תשמ"ו), עמ' 259-280. וראה גם יואל בן נון, "הארץ" ו"ארץ כנען" בתורה, מגדים י"ז, עמ' 44 הערה 51.

הליכתם של יהושע וישראל מערבות יריחו לשכם לא לוותה בהתנגדות, כיוון שבאזור נחלת מנשה ישבה אוכלוסיה אוהדת, שהמתינה ליציאתם של ישראל ממצרים וכניסתם לארץ¹⁷.
 יתכן כי מנהיג אוכלוסיה זאת היה "לְבָנָא מֶלֶךְ שֶׁכֶם" המוזכר במכתבי אל-עמרנה כ"מסייע לחברוי".

נראה כי למרות המאמץ הגדול, "השידוך" לא הצליח. השנים הרבות ללא ההשפעה הישראלית וההתערבות בין עמי האיזור גרמה שהמצוות החדשות, אותן הביאו בני ישראל, לא התקבלו בעין יפה בעיני המתיישבים הותיקים. יהא זה סביר להניח כי תושבי ארץ שכם הותיקים, עשו להם פולחן אלוהי שכזה אשר זיהו אותו עם "אלוהי ישראל". ואולי יש בכך כדי להסביר שההתנגדות לזרם המרכזי בעם ישראל, מבחינה לאומית ודתית, נובע משכם וסביבתה.

לא לחינם מרגיש רחבעם בן שלמה צורך, עם הכרתו, לבא לשכם, ע"מ לקבל את הסכמת שבטי ישראל. בית יוסף, על היסודות הזרים שבו הרגישו בוודאי נפגעים מבחירתה של ירושלים, כבירת הממלכה. ירושלים, כמעט ללא מסורת של קדושה, שהייתה כפר שולי שלא על אם הדרך, דחקה את בית אל ושכם, בה הקימו האבות מזבחות, נתגלה אליהם דבר ה', והייתה רציפות של ישוב עברי.

יתכן גם כי יסודות בדלניים אלו, של שבטי אפרים ומנשה, המרוכזים בשכם, הם היסוד למסורת השומרנית המאוחרת יותר, על העדפת קדושתה של שכם ע"פ ירושלים¹⁸.

17. בכל האזור לא נתגלתה שכבת שריפה וחורבן המקבילה לתקופת ההתנחלות, וזאת בשונה מכל ערי הארץ. ראה ג"א ריט "שכם" בתוך: בי מור (עורך) אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, הוצאת החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, מסדה ירושלים תשל"א, כרך ב', עמ' 543. אבל ראה פרקי שכם, מ' הרוך, ציון ל"ח (תשל"ג) עמ' 31-1, וכן "למה לא נכבשה שכם?" שאול הרוך, א.ב. חדשות השומרונים, גליון 588, 1993.

18. גויי הארץ הכותים, שהובאו לממלכת שומרון עם חורבנה, התחתנו עם הרוב הישראלי שנותר בנחלתו, וקיבלו את השפעתו, מסורתו ותרבותו. ראה אליהו זוטא פרק א': "אין מקבלים גרים מן הכותים, מפני עשרה שבטים שנבלעו ביניהם". ראה גם: ז"ח ארליך, "מסורת יהודה וישראל כרקע למסורות השומרונים", בתוך מחקרי יהודה ושומרון, הכינוס הראשון, יעקב אשל וז"ח ארליך (עורכים), הוצאת ראובן מס ומכון המחקר במכללת יהודה ושומרון, תשנ"ב, עמ' 149.